

Wiła Szulc
PWSZ im. Witelona w Legnicy

Kształcenie wrażliwości emocjonalnej i społecznej przyszłych nauczycieli metodami edukacji kulturalnej i arteterapii

Improving the Emotional and Social Sensitivity of Teachers through Cultural Education and Art Therapy Methods

SŁOWA KLUCZOWE ABSTRAKT

edukacja kulturalna, arteterapia, wrażliwość emocjonalna, wrażliwość społeczna, nauczyciel

Artykuł porusza problem wrażliwości emocjonalnej i społecznej niezbędnej w zawodzie nauczyciela i demonstrowane metody jej kształtowania. Omawia pojęcia podstawowe z tym związane, takie jak: wrażliwość emocjonalna, społeczna, moralna, sensoryczna, empatia, edukacja kulturalna oraz prezentuje autorski program „Edukacji kulturalnej z arteterapią” adresowany do studentów pedagogiki. Zgodnie z koncepcją H. Reada oraz I. Wojnarowej drogą do kształcenia wrażliwości jest wychowanie przez sztukę. Autorka uważa, że nie powinno ono zakończyć się na etapie nauki szkolnej, ponieważ kontakt ze sztuką może też być formą dydaktyki dorosłych – andragogiki. Nauczyciele, podobnie jak inni zawodowo pomagający, muszą być wrażliwi na problemy człowieka w skali jednostkowej i globalnej, a te można dostrzec bardziej wyraziście poprzez pryzmat sztuki. Studenci edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej przygotowani są do pełnienia roli arteterapeuty. W trakcie zajęć doświadczają na sobie wpływu arteterapii. Arteterapia receptywna w wypadku biblioterapii polega na: czytaniu tekstów literatury pięknej – poezji i prozy, formą arteterapii wizualnej jest oglądanie wybranych dzieł sztuki i refleksja nad ich znaczeniem, formą muzykoterapii – słuchanie wybranych utworów mu-

zyki klasycznej. Podstawą teoretyczną arteterapii opartej na kulturze jest autorska koncepcja kulturoterapii. W artykule podane są przykłady zajęć poświęconych analizowaniu różnych stanów emocjonalnych i wypowiedzi studentów opisujące wrażenia i emocje pojawiające się pod wpływem różnych dzieł sztuki.

KEYWORDS ABSTRACT

cultural education,
arts therapy, social
sensitivity, empathy,
teaching methods
on university,
teacher

The author examines the issue of emotional and social sensibility – one which is essential in the teaching profession and present in social, moral, empathic and cultural education. She also outlines her proprietary programme of “Cultural Education with Arts Therapy” addressed to pedagogical students. According to Read and Wojnar’s conception of “Education through Art”, it is to be found by improving sensibility. In the author’s opinion, “education through art” is not obliged to end together with the period of school education since contact with art can be useful as a didactic tool for adults. Teachers, just as other professional helpers such as art therapists, should be responsive to human problems at the individual and global scale. Students of Primary Education are prepared to fulfill the role of the art therapist. They are familiarized in the course of the classes with chosen methods of art therapy and experience the influence of art therapy on themselves. Receptive art therapies in the case of bibliotherapy consists of the reading of belle-lettres, poetry and stories, whilst in the case of visual art therapy it means considering pictures and for music therapy, listening to classical music. The theoretical base of the programme is the author’s conception of Culture Therapy. The article includes the narratives of students and their impressions evoked by works of art.

Wprowadzenie. Wyjaśnienia terminologiczne

Poszczególne terminy występujące w tytule niniejszego artykułu są znane zarówno z literatury, jak i praktyki psychologicznej, pedagogicznej i arteterapeutycznej, ale dla jasności prezentowanego tekstu podajemy ich znaczenia przyjęte przez autorkę.

Wrażliwość jest to zdolność przeżywania emocji interpersonalnych i odczuwania wrażeń, która może rozwijać się w relacjach międzyludzkich, a także w zależnościach, jakie pojawiają się między człowiekiem a otaczającym go światem. W literaturze przedmiotu spotykamy się z opisem różnego rodzaju wrażliwości. Wyróżnia się **wrażliwość emocjonalną** i **wrażliwość społeczną**. U podstaw wszystkich innych typów wrażliwości, określanych jako wrażliwość emocjonalna, leży

wrażliwość sensoryczna, gdyż warunkuje ona percepcję wszystkich sygnałów, jakie dochodzą do człowieka z otaczającego go świata i dają mu o nim wyobrażenie. Ograniczona drażliwość sensoryczna powoduje, że wyobrażenia nasze o świecie mają niepełny, a przez to zdeformowany charakter. Wrażliwość emocjonalną w niniejszym programie traktujemy, podobnie jak rozumie ją A. Białkowski, odnosząc ją przede wszystkim do muzyki jako „umiejętność żywego, osobistego reagowania na muzykę i sytuacje nią inspirowane, czyli umiejętność odczuwania różnych nastrojów, których nosicielem jest muzyka, słowa, obraz”¹.

Mówiąc o różnych rodzajach drażliwości, nie możemy pominąć wrażliwość moralną. Utrwalanie określonych postaw moralnych u dzieci odbywać się może także mimo woli przez kontakt dziecka ze sztuką, która jest nosicielem podstawowych wartości i ideałów moralnych². Rozwijając tę drażliwość można poprzez zabawy o charakterze twórczym, kiedy to dzieci wcielają się w role różnych bohaterów.

Wrażliwość emocjonalna łączy się z pojęciem inteligencji emocjonalnej, na którą składa się wiele kompetencji. Skupimy się na jednej z nich, zaliczanej do grupy kompetencji społecznych, dotyczących relacji z innymi ludźmi, a mianowicie na empatii. Empatia to „umiejętność doświadczania stanów emocjonalnych innych, uświadamianie sobie uczuć, potrzeb i wartości wyznawanych przez innych, czyli rozumienie innych, drażliwość na odczucia innych; postawa nastawiona na pomaganie i wspieranie innych osób; zdolność odczuwania i rozumienia relacji społecznych³, zdolność przeżywania emocji i odczuwania wrażeń; bycie wyczulonym”⁴.

Z punktu widzenia społecznej roli nauczyciela największe znaczenie ma jego drażliwość społeczna. Pojęcie drażliwości społecznej nie ma ściśle ustalonej definicji, ale powszechnie wiadomo, że człowiek drażliwy to ktoś, kto nie jest obojętny na krzywdę i nieszczęście drugiego człowieka i stara się mu pomóc. Jedną z form pomocy jest wsparcie społeczne, które ma duży wpływ na zdrowie i samopoczucie człowieka. Wsparcie jest szeroko rozumianą pomocą udzielaną przez jednostki będące z odbiorcą w sieci kontaktów i może także przybierać formę wsparcia emocjonalnego; to z kolei obejmuje przekazywanie emocji podtrzymujących, uspokajających, okazywanie troski; ma na celu budowanie poczucia bezpieczeństwa, opieki i przynależności. Sam fakt odczuwalnego wsparcia buduje poczucie bezpieczeństwa.

Pomoc to zachowanie społeczne charakteryzujące relacje międzyludzkie; jest formą dzielenia się z innymi ludźmi własnymi zasobami, usługami, informacjami,

¹ A. Białkowski, *Edukacja muzyczna. Tożsamość i praktyka*, Lublin 2006, s. 146-147.

² Tamże.

³ <https://pl.wikipedia.org/wiki/Empatia> (dostęp: 30.05.2016).

⁴ <https://pl.glosbe.com/pl/nb/wra%C5%BClivo%C5%9B%C4%87> (dostęp: 30.05.2016).

dobrami materialnymi. Formą pomocy jest również o p i e k a. W zagranicznej literaturze z dziedziny pielęgniarstwa zorientowanego kulturowo zwraca się uwagę na to, że „opieka jest sercem i duszą procesu pielęgnowania”⁵. Każdy człowiek doświadczył kiedyś w życiu sytuacji, w której udzielał komuś pomocy lub sam z niej korzystał. Spotkanie z osobą potrzebującą pomocy jest przede wszystkim spotkaniem z drugim człowiekiem, a dopiero potem z jego problemem.

Termin „zawodowo pomagający” nie jest w powszechnym użyciu, dlatego można wyjaśnić, że odnosi się on do osób świadczących pomoc profesjonalną, ale niebędących wolontariuszami. Pomoc profesjonalna jest zinstytucjonalizowana, wymaga odpowiedniego wykształcenia, opiera się na kontrakcie (niekiedy w formie pisemnej) określającym zakres i warunki udzielania pomocy.

Do kategorii osób zawodowo pomagających należą:

- pracownicy służby zdrowia, na różnych stanowiskach, mający bezpośredni kontakt z pacjentem,
- pracownicy socjalni,
- pracownicy domów dziecka,
- pracownicy domów opieki dla osób starszych, niepełnosprawnych, przewlekle chorych,
- także, co ma znaczenie z uwagi na adresata prezentowanego programu: osoby zatrudnione na stanowisku pomocnika nauczyciela w klasach integracyjnych.

Pojęcie edukacji kulturalnej

D. Jankowski, wybitny znawca tego zagadnienia, wyodrębnił trzy znaczenia nadawane edukacji kulturalnej jako:

1. „edukacji humanistycznej, wprowadzającej w świat wartości uznanych za szczytne ideały i osiągnięcia kultury europejskiej i światowej;
2. edukacji estetycznej, polegającej na wychowaniu do sztuki i wielostronnym wychowaniu w procesie obcowania ze sztuką i pięknem;
3. wychowaniu do uczestniczenia w kulturze symbolicznej w drodze kształtowania kompetencji kulturalnej, stanowiącej psychologiczną podstawę aktywności jednostki w świecie kultury”⁶.

Przy innej okazji autor ten zauważył jednak: „Nigdy nie możemy być pewni tego, co zaważdzie na dłuższy czas umysł i wolę jednostki, w jakiej fazie życia i jak głęboko go zaangażuje, jakie będzie tego prężródło, a co jedynie sprzyjającą okolicznością,

⁵ Por. *Culture care. Diversity and Universality*, red. M. Leininger, New York 1991.

⁶ D. Jankowski, *Wartości – aktywność artystyczna – paradygmaty działalności kulturalnej*, [w:] *Edukacja kulturalna i aktywność artystyczna*, red. D. Jankowski, Poznań 1996.

a także co z tego wyniknie dla jej osobowego rozwoju i działalności oraz wszelkich zachowań przejawianych w różnych sytuacjach życia”⁷.

Refleksja ta jest niezwykle cenna dla zrozumienia zasadności konstruowania programu edukacji kulturalnej studentów, którzy mają za sobą już ukończony etap szkolnej edukacji kulturalnej, ponieważ wszystkie znane programy nastawione są na dzieci, ewentualnie osoby starsze, słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku. W opinii D. Jankowskiego, którą podzielam, edukacja kulturalna trwa przez całe życie, tyle że przybiera różne formy.

Najbardziej ogólny zakres pojmowania pojęcia „edukacja kulturalna” to *edukacja humanistyczna*. Takie rozumienie edukacji jest pochodną szeroko rozumianej kultury. Edukacja kulturalna w tym sensie jest niczym innym jak wprowadzaniem w kulturę zastaną, rozumianą antropologicznie, czyli w różne systemy wiedzy, wartości i praktyki społecznej, nie tylko w kulturę artystyczną. Tak globalnie pojmowana edukacja kulturalna ma miejsce w szkole, ale nie tylko: edukacja kulturalna to proces ciągły.

Drugie, nieco węższe rozumienie edukacji kulturalnej, to *edukacja do kultury symbolicznej*, inaczej *enkulturacja*, czyli wprowadzanie do świata kultury, do tego fragmentu ludzkich zachowań, które przejawiają się w użyciu znaków konwencjonalnych, czyli symboli, i których przeznaczenie nie ma charakteru instrumentalnego. Inaczej mówiąc, kultura symboliczna to wytwory i zachowania o charakterze autotelicznym. Kultura symboliczna wypełnia jakiś obszar duchowy, świadomościowy, w którym człowiek zaczyna interpretować, rozumować, zastanawiać się i przeżywać. W kulturze symbolicznej mieszczą się nie tylko wytwory artystyczne, ale również religia i nauka.

Natomiast najwęższe rozumienie edukacji kulturalnej sprowadza się do tej części kultury symbolicznej, którą nazywamy *kulturą artystyczną* – sztukami pięknymi. Jest to literatura, muzyka, plastyka, teatr itp.

Edukacja kulturalna i międzykulturowa jako przedmiot nauczania w uczelniach wyższych

Od kilkunastu lat w szkolnictwie ponadgimnazjalnym funkcjonuje w Polsce przedmiot „Wiedza o kulturze”. Podręczniki do tego przedmiotu, a jest ich duży wybór, zawierają głównie, zgodnie z programami zatwierdzonymi przez ministerstwo, kompendium podstawowych informacji z zakresu historii sztuki, przy czym na ogół preferowane są sztuki wizualne, i teorii kultury. Jest to jednak wiedza bardzo ogólna i stwierdzić należy – bardziej teoretyczna niż praktyczna. Więcej mówi o kulturze niż tę kulturę pokazuje.

⁷ D. Jankowski, *Podmiotowe uczestnictwo w sztuce a kreowanie tożsamości osobowej jednostki*, <http://jan.dzier.pl/#podmiotowe-uczestnictwo> (dostęp: 30.05.2016).

Programy studiów medycznych i nauczycielskich na uniwersytetach nie obejmują przedmiotów, w ramach których znalazłyby się elementy jakże potrzebne w obecnej sytuacji społeczno-politycznej edukacji międzykulturowej. Wprowadzone one zostały do programów kilku uczelni samorządną decyzją ich władz rozumiejących przydatność takiej edukacji dla roli zawodowej, jaką pełnić mają w społeczeństwie absolwenci tych uczelni. W dążeniu do standaryzacji programów nauczania, czego wymaga od nas Unia Europejska, i w trosce o przydatność rynkową wiedzy przekazywanej studentom zapominamy często o misji uniwersytetu, o tym, kogo, dla kogo i jak kształcimy w wymiarze humanistycznym. Tym, co charakteryzuje człowieka, jest jego kultura. Lekarzom, pielęgniarkom, nauczycielom potrzeba jednak więcej wiedzy na temat różnych kultur, niż jej wynoszą ze szkoły. Stąd pomysł wprowadzenia takich zajęć na wydziały zarówno o profilu medycznym, jak i pedagogicznym. Mają one ułatwić „poruszanie się” w świecie kultury i sztuki, rozumienie nie zawsze jasnych i bezpośrednich przekazów kulturowych słownych, plastycznych, muzycznych, aluzji do różnych postaci, cytatów, dzieł, melodii, faktów z różnych epok i krajów. Mają ponadto zawierać elementy edukacji międzykulturowej, niezbędnej w zglobalizowanym świecie.

Taką edukację można prowadzić na wiele sposobów. Jednym z nich, realizowanym w ramach programu „Edukacji kulturalnej”, jest poszerzanie wiedzy o znajomość arteterapii stosowanej w różnych krajach świata, przedstawianej w kontekście kulturowym. Przygotowują też w pewnym stopniu do pomagania ludziom przeżywającym różne dramaty natury egzystencjalnej, wynikające nie tylko z chorób, fizycznej niepełnosprawności czy konfliktów rodzinnych, ale również z konfliktów społecznych, politycznych, religijnych, narodowościowych. Realizacja tych założeń wymaga dostarczenia przyszłym nauczycielom, terapeutom, opiekunom wiedzy o świecie, historii i kulturze krajów, w których takie konflikty miały i mają miejsce. Inny cel realizowany przez edukację międzykulturową wynika z globalizacji współczesnego świata, która powoduje m.in. mobilność absolwentów wyższych uczelni. A zatem studenci powinni być już przygotowywani do pracy z ludźmi wywodzącymi się z różnych kultur.

Edukacja międzykulturowa winna mieć charakter ciągły, tak jak tego wymagają warunki życia w XXI wieku, i nie kończyć się ani nie ograniczać tylko do szkoły. Uczelnie wyższe mają też do spełnienia ważną rolę w tym procesie, co pokazują doświadczenia autorki zebrane z kilku szkół wyższych⁸.

Arteterapia a kulturoterapia

W piśmiennictwie polskim można się spotkać z wieloma definicjami arteterapii. Większość z nich to definicje wypracowane przez zagraniczne, zachodnioeuropejskie, amerykańskie, a nawet australijskie stowarzyszenia arteterapeutów. Stowarzyszenie

⁸ Por. W. Szulc, *Arteterapia oparta na wiedzy*, Legnica 2014.

Arteterapeutów Polskich „Kajros”, najstarsze polskie tego rodzaju stowarzyszenie, opiera się na definicji własnej, wyprowadzonej z definicji kulturoterapii (1988; 1994) i przyjmuje, że *arteterapia* jest „działalnością ukierunkowaną na człowieka i jego środowisko, mającą na celu poprawę, utrzymanie i/lub potęgowanie zdrowia i dobrej jakości życia, a jej wyjątkowość polega na tym, że do realizacji tego celu wykorzystuje sztukę i proces twórczy”⁹.

Sztuka to element kultury, w związku z czym arteterapia jako terapia przez sztukę jest fragmentem, znaczącym, ale tylko fragmentem, „kulturoterapii”. Definicja „kulturoterapii”, której zasadność potwierdziły lata praktyki terapeutycznej, mówi, że jest to „jedno z wielu działań ukierunkowanych na człowieka i jego środowisko, zmierzających do przywrócenia, utrzymania i/lub spotęgowania zdrowia i poprawy jakości życia, a jej specyfika polega na tym, że do realizacji tego celu wykorzystuje środki kulturowe, przede wszystkim sztukę”¹⁰.

Ważnym elementem tej definicji jest uwzględnianie środowiska, w jakim funkcjonuje pacjent/podopieczny i ukierunkowanie działań arteterapeutycznych na jakość życia oraz zdrowie. Refleksja na ten temat, zaliczana do teorii arteterapii, jest słabo widoczna w programach kształcenia arteterapeutów sprofilowanych pedagogicznie¹¹. Słuchacze wszystkich szczebli nauczania, od licencjatu po studia podyplomowe, zdecydowanie preferują różne warsztaty uczące technik terapeutycznych z wykorzystaniem aktywności muzycznych, tanecznych, wizualnych czy bajek, nie dostrzegając ich związku z teorią. Trudno też znaleźć w programach studiów zajęcia kształtujące wrażliwość osobistą i społeczną pedagogów i opiekunów niezależnie od statusu zawodowego, jaki mają czy będą mieli w przyszłości, choć taka wrażliwość jest niezbędna w pracy z podopiecznym, zarówno dzieckiem, jak i osobą dorosłą. Stąd pomysł włączenia do programu studiów pedagogicznych, a wcześniej jeszcze studiów medycznych, zajęć uwrażliwiających studentów na sztukę, a przez to kształcących ich wrażliwość nie tylko estetyczną, lecz także społeczną.

Wychowanie przez sztukę drogą do kształcenia wrażliwości

Istnieje ścisły związek między wychowaniem estetycznym a wychowaniem moralnym¹². Nie wszyscy wiedzą, że to właśnie wojna i jej okrucieństwo skłoniły H. Reada do stworzenia koncepcji „Wychowania przez sztukę”¹³. H. Read książ-

⁹ www.kajros.pl (dostęp: 30.05.2016).

¹⁰ W. Szulc, *Kulturoterapia*, Poznań 1988, s. 10-11; W. Szulc, *Kulturoterapia. Wykorzystanie sztuki i działalności kulturalno-oświatowej w lecznictwie*, Poznań 1994, s. 8.

¹¹ W. Szulc, *Arteterapia subdyscypliną pedagogiki?*, [w:] *Nauki społeczne wobec kryzysu i nowych wyzwań. Teoria i praktyka*, red. Z. Dacko-Pikiewicz, I. Emmerova, Toruń 2013, s. 183-195.

¹² I. Wojnar, *Teoria wychowania estetycznego – zarys problematyki*, Warszawa 1984, s. 242.

¹³ H. Read, *Education through Art*, London 1943.

kę o takim tytule pisał w czasie drugiej wojny światowej i była ona reakcją na jej skutki. Uważał, że tylko sztuka może uratować człowieka. Był piewcą sztuki jako czynnika osobotwórczego. Twierdził też jednak, że młode pokolenie trzeba do sztuki przygotować. Sztuka musi być rozumiana i przeżywana, a człowiek musi być pobudzony do własnej twórczości. Związek sztuki z wychowaniem wyrasta ze słusznych przekonań o potrzebie integracji wszystkich działań mających na celu rozwój osobowości. Człowiekowi trzeba dać szansę, by przedłożył działania konstruktywne nad działania niszczące¹⁴. Inspirowana tym aspektem teorii H. Reada grupa naukowców z Niemiec podjęła niełatwą próbę terapii muzyką dzieci w Bośni, które przeżyły koszmar wojny domowej lat 90. XX wieku¹⁵.

Kontakt ze sztuką i działania twórcze są często obrazową projekcją podświadomych przeżyć, a zatem mogą pomóc w ujawnieniu i relacjonowaniu własnych odczuć i skojarzeń. Ważne jest zwłaszcza to, że arteterapia i działania twórcze stwarzają okazję do ujawniania się jasnych, dobrych stron człowieka. Dlatego zakres stosowania arteterapii, w każdej postaci, warto rozszerzyć na nie pacjentów, na możliwie dużą populację ludzi dorosłych, dzieci i młodzieży – zachowujących homeostazę psychiczną w granicach normy¹⁶.

Autorski program zajęć przedmiotu „Edukacja kulturalna z arteterapią”¹⁷ – filozofia programu

Program zajęć realizowanych w PWSZ im. Witelona w ramach przedmiotów „Edukacja kulturalna z arteterapią”, „Arteterapia”, „Współczesne kierunki arteterapii” w odniesieniu do teorii arteterapii, adresowany jest do studentów „Pedagogiki” (studia magisterskie i podyplomowe) oraz „Fizjoterapii”, a w perspektywie – „Pielęgniarstwa”. Koncentruje się na stymulowaniu osobistej aktywności studentów, poczynając od refleksji nad drogami własnej enkulturacji (narracje pod tytułem „Moje wejście w świat

¹⁴ H. Read, *Warunki dla pokoju*, tłum. I. Wojnar, „Kwartalnik Pedagogiczny”, (1967)1, s. 7; za I. Wojnar, *Teoria wychowania estetycznego: zarys problematyki*, Warszawa 1995, s. 7.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ L. Mościcka, *Psychokorekcja a osobowość (o upowszechnienie technik psychokorekcyjnych)*, [w:] *Arteterapia*, „Zeszyt naukowy”, nr 57, Sesja Naukowa w Jagniątkowie k. Jeleniej Góry w dniach 31 V – 2 VI 1990 r. „Arteterapia a proces leczenia i postępowania psychokorekcyjnego”, Wrocław 1990, s. 33.

¹⁷ Arteterapia w programie realizowanym w PWSZ im. Witelona oparta jest na koncepcji kulturoterapii oraz doświadczeniach zdobytych przez autorkę na przestrzeni ponad 30 lat pracy naukowo-dydaktycznej i terapeutycznej w Akademii Medycznej im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu, opisanych w książkach: W. Szulc, *Sztuka i terapia*, Warszawa 1993; W. Szulc, *Sztuka w służbie medycyny. Od antyku do postmodernizmu*, Poznań 2001.

kultury”), obcowaniu z reprodukcjami wybranych wybitnych dzieł sztuki i kontakcie z oryginalnymi dziełami sztuki w galeriach, na koncertach i w teatrze, na monitorowaniu i, w miarę możliwości, uczestniczeniu w różnorodnych przejawach życia kulturalnego i w inicjatywach społecznych. Uwzględnia też przygotowanie do działań o charakterze *stricte* terapeutycznym. Wspomaganie rozwoju społeczno-emocjonalnego jest jednym z zadań nauczyciela, a nauczyciel arteterapeuta powinien wspomagać ten proces za pomocą środków artystycznych.

Jeśli zaś chodzi o kształcenie terapeutów, to charakter ich pracy wyjaśnia etymologia pojęcia *terapia* (gr. *therapeiá*). Ma ono swoje źródło w starożytności. Zarówno w tamtych czasach, jak i dziś *terapia* jest postrzegana jako synonim *leczenia*, czyli działania w celu przywracania i potęgowania zdrowia oraz poprawy jakości życia (zarówno w sferze somatycznej, jak i psychicznej) środkami naturalnymi i kulturowymi. W tę szczególną formę działalności ludzkiej, w której zarówno podmiotem, jak i przedmiotem zainteresowania jest człowiek, wpisana jest *relacja osobowa* zachodząca pomiędzy terapeutą a pacjentem/podopiecznym polegająca na specyficznym działaniu praktycznym, zmierzającym do wyrównania niedoboru w sferze psychicznej lub/i somatycznej podopiecznego. Tam, gdzie nie dochodzi do takiej relacji, nie może być mowy o procesie terapeutycznym.

Ważną rolę w procesie wychowania, ale jeszcze bardziej w procesie terapeutycznym odgrywa *e m p a t i a*. Zarówno nauczyciel, jak i terapeuta czy opiekun powinien mieć umiejętność uważnego słuchania tego, co mówi drugi człowiek. Empatia, jak się ją czasem opisuje, to zdolność i odwaga wchodzenia do subiektywnego świata innych ludzi; w psychologii oznacza zdolność odczuwania stanów psychicznych innych istot (empatia emocjonalna), umiejętność przyjęcia ich sposobu myślenia, spojrzenia z ich perspektywy na rzeczywistość (empatia poznawcza). Warto jednak przypomnieć grecki źródłosłów tego terminu: *empátheia* oznacza „cierpienie”. Warunkiem empatii jest równowaga psychiczna i bogactwo wewnętrznego świata osoby, która słucha. Warunkiem słuchania empatycznego jest zdolność całkowitego skupienia się na tym, co w danym momencie mówi o sobie drugi człowiek, co dzieje się w jego wnętrzu. Sama empatia jednak nie wystarczy, by udzielać odpowiedzialnej pomocy. Osoba, której udzielamy pomocy, musi być przekonana, że ją rozumiemy.

Arteterapia oparta na kulturze. Związek arteterapii z kulturoterapią

Pojęcie „arteterapia”, prócz tego, co mówi podana wcześniej definicja, oznacza również podejmowanie spontanicznej lub kierowanej aktywności twórczej w sytuacjach terapeutycznych, inaczej mówiąc – podczas przebywania na leczeniu w insty-

tuczach medycznych, takich jak szpitale i sanatoria. Arteterapia jako usługa, rodzaj świadczenia zdrowotnego jest zatem szczególnym rodzajem działalności polegającej na służeniu pomocą człowiekowi wymagającemu wsparcia i opieki. Arteterapia dostarcza specyficznych, sobie tylko właściwych środków do wyrażania i eksploracji uczuć, myśli i problemów oraz potencjału twórczego drzemiącego w człowieku, a niemożliwego do wyrażenia poprzez komunikację werbalną.

Wielu ludzi ma trudności nie tylko z rozwiązywaniem swoich problemów, ale nawet z ich sformułowaniem. To, czego nie da się wypowiedzieć słowem, czasem łatwiej wyrazić poprzez sztukę: rysunkiem, muzyką, tańcem, ruchem. Konceptje porozumiewania się, przekazywania idei za pomocą sztuki oraz osiąganie pewnego dobrostanu w rezultacie tworzenia sztuki są bardzo stare, jednakże dyscyplina, która wcieliła w życie te konceptje, wyłoniła się stosunkowo niedawno.

Arteterapia to jedna z dziedzin (zawodów) służących wspomaganie zdrowia, w której sztuka wykorzystywana jest do zaspokajania potrzeb fizycznych, psychicznych, poznawczych i społecznych jednostki. Badania naukowe nad arteterapią wskazują na jej efektywność w oddziaływaniu na wiele obszarów rozwojowych człowieka. Według tych badań arteterapia jest źródłem emocjonalnego wsparcia dla osób potrzebujących pomocy oraz ich rodzin, umożliwia wyrażanie emocji wobec innych ludzi i świata poprzez ekspresję twórczą, grę i selektywną recepcję dzieł sztuki. Pomaga też ludziom przezwyciężyć trudności, obawy i smutki, a przede wszystkim – odkrywać własną tożsamość twórczą.

Arteterapia oferuje ludziom możliwość przeżycia szczególnego rodzaju doświadczenia, jakim jest proces percepcji i tworzenia dzieła sztuki, oraz osiąganie wglądu wewnątrz siebie lub innych osób biorących udział w procesie tworzenia, który może nastąpić dzięki tego rodzaju doświadczeniu. Arteterapia jest specyficzną formą interwencji terapeutycznej w dziedzinie ochrony zdrowia psychicznego (prewencji) i edukacji specjalnej (korekta). W filozofii tak pojętego kształcenia przyjęto, że proces ten dotyczy przede wszystkim rozwoju twórczego, który najczęściej ujawnia się podczas interwencji terapeutycznej.

Treść i metodyka prowadzenia zajęć

Zajęcia ze studentami w ramach przedmiotu „Edukacja kulturalna z arteterapią” prowadzone są metodą multimedialnego wykładu konwersatoryjnego, ukierunkowanej dyskusji, obcowania z dziełami sztuki, uczestnictwa w określonych formach tzw. kultury wysokiej i pisemnych wypowiedzi studentów. Zmierzają do kształtowania umiejętności obserwacji/spostrzegania i wrażliwości na normy, zasady i wartości.

Wykłady nie mają charakteru monograficznego i chronologicznego, ale stanowią swoistą mozaikę słowno-wizualno-muzyczną. Przekazywaną wiedzę porządkować mają odpowiednie wskazane studentom lektury w formie opracowań monograficz-

nych i podręcznikowych. Punktem wyjścia każdego wykładu jest bieżące wydarzenie kulturalne, czasem informacja pojawiająca się w mediach o ważnych wydarzeniach historycznych, społecznych, politycznych, może też to być temat zaproponowany wcześniej przez wykładowcę lub słuchaczy.

Szczególny nacisk położony jest na kształcenie wrażliwości i empatii niezbędnej w pracy nauczyciela, opiekuna, arteterapeuty. Wspomaganie rozwoju emocjonalno-społecznego polega na: tworzeniu warunków sprzyjających kształtowaniu pozytywnego obrazu własnej osoby, poczucia własnej wartości, budzenia wiary we własne siły. Ma to kluczowe znaczenie dla konstruktywnego funkcjonowania społecznego, poznawczego i dobrego samopoczucia psychicznego.

Rozwojowi uczuć wyższych sprzyja tworzenie lub demonstrowanie sytuacji wymagających współdziałania, budzących sympatię, współczucie, chęć udzielenia pomocy, sympatię innych. Te cele można osiągnąć, zaciekawiając tematem i problemem. Umożliwiając (aranżując) kontakt ze sztuką, czyli odwołując się do walorów estetycznych danego przekazu, wzbogacamy zasób posiadanych środków ekspresji uczuć. Odnosi się to zarówno do dziecka, co podkreśla bogata w tym zakresie literatura przedmiotu, jak i do osoby dorosłej, w tym przypadku studenta.

Do zilustrowania poruszanych zagadnień wybiera się reprodukcje dzieł sztuki znanych mistrzów, np. obojętność na sprawy, dramaty innych ludzi ilustruje obraz Pietera Bruegla Starszego *Pejzaż z upadkiem Ikarą*¹⁸, udzielanie pomocy potrzebującym – *Święty Marcin i żebrak* El Greco¹⁹.

Fot. 1. *Pejzaż z upadkiem Ikarą*, Pieter Bruegel Starszy

¹⁸ https://pl.wikipedia.org/wiki/Pejzaż_z_upadkiem_Ikara (dostęp: 30.05.2016).

¹⁹ https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awi%C4%99ty_Marcin_i_%C5%BCebrak (dostęp: 30.05.2016).

Fot. 2. *Święty Marcin i żebrak*, El Greco

Wykorzystuje się również muzykę bardzo wyrazistą emocjonalnie, np. *Alleluja*²⁰ z oratorium *Mesjasz* Haendla, *Dies irae* z *Requiem* Mozarta²¹, *Carmina Burana* Orffa²², przy okazji wspominając o instrumentarium Orffa wykorzystywanym w muzykoterapii dzieci, *Bolero* Ravela²³.

Zagadnienia będące przedmiotem dyskusji inicjowane są metodą projekcyjną stosowaną w biblioterapii: dyskusja ogniskuje się wokół zachowań bohaterów różnych krótkich form literackich.

1. Problem: Sytuacja *Innego*. Czy i kiedy należy mieć zdanie odrębne? Konformizm. Jednostka wobec grupy

Zadanie: Oceń postawę króla z bajki Khalila Gibrana *Mądry król*.

Narracje studentów²⁴:

- „Bajka pt. *Mądry król* stanowi jedną z przypowieści filozoficznych zawartych w zbiorze *Szaleniec* Khalila Gibrana. Jak każda bajka zawiera w swej treści prze-

²⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=q4HPLJMUUeE> (dostęp: 30.05.2016).

²¹ https://www.youtube.com/watch?v=ePRZC_OuLYc (dostęp: 30.05.2016).

²² <https://www.youtube.com/watch?v=GRjyxr1ysKw> (dostęp: 30.05.2016).

²³ <https://www.youtube.com/watch?v=KK23BhEQVyU> (dostęp: 30.05.2016).

²⁴ Większy wybór narracji w: W. Szulc, *Arteterapia oparta na wiedzy*, dz. cyt.

słanie, które ma za zadanie wskazać czytelnikom prawdę o życiu. Gdyby chciał zamknąć je w jednym zdaniu, mogłoby ono brzmieć tak: «Jeśli wejdiesz między wrony, musisz krakać tak jak one». Wybierając drogę trzymania się swoich ideałów, władca skazałby się na samotność i potępienie. To nie pozwoliłoby mu dalej piastować swojego urzędu. Każda władza potrzebuje poparcia, inaczej jej działalność nie może być kontynuowana. Nie znamy, po zapoznaniu się z dość krótką treścią bajki, dokładnego ustroju politycznego Waranii, lecz bycie władcą ludu, który nie popiera działań króla, szybko skończyć by się mogło obaleniem go i wyborem innego. Takiego, który pasowałby otoczeniu, który byłby taki jak wszyscy. Który również byłby szalony” (Cecylia W.).

- „Bajka budzi we mnie refleksję, bunt przeciw dostosowywaniu się do większości (nie zawsze lepszej), ferowaniu wyroków, iż inne znaczy gorsze. Przeraza mnie wizja społecznego ostracyzmu, nawet wobec osób cenionych, lubianych, w momencie, gdy ich zdanie nie zgadza się z ogółem społeczeństwa. Czuję bunt i smutek. Ironiczny uśmiech z odrobiną smutku, że tak właśnie bywa. Król był mądry, nie chciał rozbojów, chciał, aby panował ład i porządek” (Edyta W.).
- „Myślę, że król bał się reakcji ludzi, bał się, że zostanie niezaakceptowany przez swoje społeczeństwo – przez swoją «inność». Chciał być bliżej swoich podwładnych. Osoby, które mają inne poglądy, tak naprawdę są źle odbierane przez innych. Uważam, że król źle postąpił, powinien bronić swoich racji – inny to nie znaczy zły” (Beata Ch.).
- „Postawę króla oceniam pozytywnie. Król, pijąc wodę ze studni, podporządkował się innym ludziom. Postąpił jak inni, nie wyłamując się z narodu” (Joanna P., Gniezno).
Najczęściej pojawiającą się interpretacją zachowania „Mądrego króla” było polskie przysłowie: *Jeśli wszedłeś między wrony, musisz krakać tak jak one*. Prowadząca zajęcia odpowiadała na nie pytaniem: „Czy naprawdę musisz?”.

2. Problem: Stosunek do osoby niepełnosprawnej. Sytuacja życiowa a kształt marzeń i ich realizacja

Zadanie: Jakie emocje wzbudziło w tobie opowiadanie Elżbiety Szadury pt. *Dawno temu Anielka*²⁵.

Narracje studentów:

- „Akcja opowiadania *Dawno temu Anielka* dzieje się na wsi w porze sianokosów i żniw, a więc w samym środku lata, gdzieś w latach 60.-70. W opowiadaniu wzu-
rza mnie wielka dobroć, szlachetność i wiara w ludzi, w którą zaopatrzona jest bohaterka. Anielka wszędzie widzi «słońce i radość». Nawet w udawaniu przez bratową ciężko chorej kobiety (bo akurat jest coś do zrobienia). Gest uważany za zwykły; pochwałę czy uśmiech uważa za coś tak wielkiego, że adresatem powinien

²⁵ E. Szadura, *Dawno temu Anielka*, „Wysokie Obcasy”. Dodatek do „Gazety Wyborczej” 2001, nr 3.

być ktoś inny, a nie ona. Nawet chce oddać drobny podarunek, jakim jest chustka na głowę, chociaż tak bardzo podoba się jej – bo przecież czegoś tak wspaniałego to ona nie mogła dostać. Anielka nie potrafi lub też nie umie cieszyć się i uwierzyć w siebie, a gesty dobroci innych wyolbrzymia w nieosiągalną dobroć. Momentem przełomowym w życiu Anielki jest kolorowy autobus, który po raz pierwszy dojechał do niej po nowej asfaltowej drodze, wąski pasek papieru, jakim jest bilet, i mały, po raz pierwszy trzymany w dłoni pieniążek. Sama myśl o tym, że tak łatwo można zmienić miejsce pobytu, uskrzydla naszą bohaterkę, zmienia nastawienie do własnej osoby. Radość decydowania o sobie pozwala Anielce działać. Kupuje bilet, prosi «jeden do...» (bez podpisu, 2013, 1).

- „Słuchając opowiadania o Anielce, odczuwałam wiele emocji. Na początku było zainteresowanie treścią, ciekawość, wczuwanie się w klimat tamtejszego otoczenia, zwyczajów. Powoli kiedy poznawałam postać Anielki i rzeczywistość, jaka otaczała tę dziewczynę, zaczęłam odczuwać złość, jakiś bunt i to narastało. Pojawiła się też irytacja i jednocześnie smutek. To życie Anielki było jakby «pieskie», żyła pięknie, ale tylko dla innych, a nie dla siebie. Słuchając tego opowiadania, czułam to przynębiające uczucie – bezradność wobec Anielki, wobec sytuacji i wobec tradycji, wobec ludzkich przywar i niesprawiedliwości. Chyba najbardziej zabolalo mnie to, że czułam niesprawiedliwość. Koniec opowiadania snuje jakąś nadzieję, odczuwam jednak niepokój, bo życzę tej dziewczynie lepszego losu, lepszego życia, ale czy tak się stanie?» (bez podpisu, 2013, 2).

W reakcjach na postępowanie bohaterów opowiadania E. Szadury *Dawno temu Anielka* w większości wypowiedzi, tutaj nieprzytoczonych, zauważalne było zamykanie się w kręgu własnych doświadczeń życiowych i/lub kierowanie się stereotypami, np. w tekście opowiadania o cechach fizycznych Anielki wiemy tylko tyle, że była garbata i to w nieznacznym stopniu, a mimo to w analizowanych narracjach pojawia się określenie, że była brzydka i upośledzona, a jej brat „zimny”, choć to też nie wydaje się adekwatne do opisu tej postaci przez autorkę opowiadania. Tekst odbierany jest bardzo dosłownie. Zwłaszcza jego zakończenie (wyjazd Anielki autobusem). Pisemne narracje studentów ujawniły, że nie wszyscy, tak jak autorka przytoczonej wyżej wypowiedzi, potrafią odbierać wielowarstwowość tekstów literackich, niektórzy mają też jeszcze spory kłopot z opisem emocji i wrażeń, co uwidoczniło się w słownictwie. Zjawisko takie określa się łacińskim terminem *paupertas verborum* (ubóstwo słów). Przede wszystkim jednak różnice zdań ujawniające się w interpretacji pewnych zachowań bohaterów tekstów pokazują, na jak wiele różnych sposobów można interpretować ludzkie słowa, zachowania i postawy. To właśnie jest celem „Edukacji kulturalnej z arteterapią”.

Podsumowanie

Zasadność kontynuowania edukacji kulturalnej studentów, którzy mają za sobą już ukończony etap szkolnej edukacji kulturalnej (przedmiot „Wiedza o kulturze”), mieści się w koncepcji „Uczenia się przez całe życie”, ale ma też głębsze uzasadnienie. Wynika ono z jednej strony z humanistycznej misji uniwersytetu, jaką jest kształcenie świadomych, aktywnych, także w dziedzinie kultury, zainteresowanych światem obywateli, z drugiej faktu, że nauczyciel powinien być przykładem dla swoich uczniów, także pod względem aktywności kulturalnej.

O ile jednak metody edukacji kulturalnej dzieci są dobrze znane, o tyle edukacja kulturalna w szkole wyższej nie jest, jak dotąd, przedmiotem zainteresowania pedagogiki dorosłych (andragogiki). Z uwagi na rosnące zainteresowanie nauczycieli, zwłaszcza edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, stosowaniem metod i technik arteterapii istnieje potrzeba przygotowywania ich do pełnienia roli arteterapeuty wobec dzieci/uczniów potrzebujących psychicznego wsparcia. Zademonstrowane w artykule formy edukacji kulturalnej i wybrane metody arteterapii receptywnej, demonstrowane studentom, przyjmowane były przez nich z pełnym zaangażowaniem, co zachęca do poszerzania ich wachlarza i szerszego stosowania.

Bibliografia

- <http://jan.dzier.pl/#podmiotowe-uczestnictwo> (dostęp: 30.05.2016).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/%C5%9Awi%C4%99ty_Marcin_i_%C5%BCebrak (dostęp: 30.05.2016).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Pejza%C5%BC_z_upadkiem_Ikara (dostęp: 30.05.2016).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Wsparcie_spo%C5%82eczne (dostęp: 23.02.2016).
- https://www.youtube.com/watch?v=ePRZC_OulYc (dostęp: 30.05.2016).
- <https://www.youtube.com/watch?v=GRjyxr1ysKw> (dostęp: 30.05.2016).
- <https://www.youtube.com/watch?v=KK23BhEQVyU> (dostęp: 30.05.2016).
- <https://www.youtube.com/watch?v=q4HPLJMUUeE> (dostęp: 30.05.2016).
- Jankowski D., *Wartości – aktywność artystyczna – paradygmaty działalności kulturalnej*, [w:] *Edukacja kulturalna i aktywność artystyczna*, red. D. Jankowski, Wyd. Naukowe UAM, Poznań 1996.
- Literatura i sztuka a wychowanie*, red. J. Kida, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 2001.
- Marek E., *Arteterapia jako metoda wspomagająca pracę wychowawczą*, [w:] *Sztuka w edukacji i terapii*, red. M. Knapik, W. Sacher, Impuls, Kraków 2004.
- Modrzewski J., *Wsparcie społeczne jako czynnik wzorujący współczesne scenariusze biograficzne*, [w:] *Pomoc – wsparcie społeczne – poradnictwo. Od teorii do praktyki*, red. M. Piorunek, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2010.

- Read H., *Warunki dla pokoju*, tłum. I. Wojnar, „Kwartalnik Pedagogiczny”, (1967)1.
- Read H., *Wychowanie przez sztukę*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wyd. Polskiej Akademii Nauk, Wrocław – Kraków – Warszawa – Gdańsk 1976.
- Stefańska A., Szulc W., *Wykorzystanie arteterapii do kształcenia wrażliwości społecznej pedagogów i osób profesjonalnie pomagających*, [w:] *Socialia 2014. Aktualne problemy prewencji socialnopatologicznych jawov a jej profesjonalizacie*, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogicka fakulta, Banska Bystrica 2014.
- Suchodolski B., *Wychowanie a sztuka w cywilizacji współczesnej. Wychowanie jako proces całościowy*, WSiP, Warszawa 1983.
- Szulc W., *Kulturoterapia. Wykorzystanie sztuki i działalności kulturalno-oświatowej w leczeniu*, Wyd. Naukowe Akademii Medycznej im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu, Poznań 1994.
- Szulc W., *Arteterapia. Narodziny idei, ewolucja teorii, rozwój praktyki*, „Difin”, Warszawa 2011.
- Szulc W., *Wiedza o kulturze jako niezbędny element edukacji pedagogów – arteterapeutów*, [w:] *Edukacja humanistyczna*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny”, t. 9, 10, red. L. Jazownik, M. Sinica, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra 2013.
- Szulc W., *Wychowanie przez sztukę a arteterapia*, [w:] *Czas na wychowanie. Złożona rzeczywistość wychowania*, red. B. Pytkowska, Wyd. PWSZ w Wałbrzychu, Wałbrzych 2013.
- Wojnar I., *Teoria wychowania estetycznego – zarys problematyki*, PWN, Warszawa 1984.
- Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, PWN, Warszawa 2005.

ADRES DO KORESPONDENCJI

ADDRESS FOR CORRESPONDENCE

Dr hab. Wita Szulc
Regional Representative of ECArTE in Poland
PWSZ im. Witelona w Legnicy
Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych
Zakład Pedagogiki
Instytut Pedagogiki – Studia Doktoranckie z Pedagogiki
e-mail: wszulc@amu.edu.pl